

**JĘZYK**



АНАСТАСІЯ АЛБУТ

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт інфарматыкі і радыёэлектронікі

## ЖАНРАВЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ІНСКРЫПТУ (ДАРЧАГА НАДПІСУ)

### Genre Features of an Inscription (Dedication)

Ключавыя словы: інскрыпт (дарчы надпіс), маўленчы жанр, субстрат, базавая мадэль інскрыпту, мадыфікацыя базавай мадэлі інскрыпту

KEY WORDS: inscription (dedication), speech genre, substrate, basic inscription model, modification of basic inscription model

ABSTRACT: An inscription (dedication) is analyzed as a speech genre on the set of texts by Yakub Kolas (242 items) and Yanka Kupala (139 items). These writers are among those who created the modern literary Belarusian language and are highly appreciated in the society, so their communicative experience is worth examining. There are two main genre features of an inscription: substrate (any surface, on which something is written to be given to somebody) and inscription structure. Usually it deals with the basic model, consisting of several units. But there are examples of modified basic inscription models. It helps a speaker to express his attitude to an addressee making such utterances a valuable object of pragmatics.

Дарчыя надпісы, ці інскрыпты<sup>1</sup>, маюць вялікую каштоўнасць як крыніца ведаў пра кола кантактаў пісьменніка, этапы жыцця і творчасці, светапогляд (у выпадку даволі разгорнутых надпісаў), таму публікацыя спадчыны гэтага жанру ў акадэмічных зборах твораў такіх знакавых для беларускай культуры асоб, як Якуб Колас і Янка Купала, безумоўна, вельмі важная падзея. Але ёсць і ўласна лінгвістычная значнасць вывучэння дарчых надпісаў як маўленчага жанру:

---

<sup>1</sup> Ужыванне дадзенай тэрміналогіі патрабуе некаторага тлумачэння: мы лічым паняцці «дарчы надпіс» і «інскрыпт» тоеснымі як абазначэнне пэўнага маўленчага жанру, аднак варта адзначыць, што паняцце «інскрыпт» можа трактавацца як родавае ў дачыненні да паняцця «дарчы надпіс», пра што сведчыць змест (Колас 2012). Так, інскрыпты – гэта не толькі дарчыя, але і ўласніцкія і суправаджальныя надпісы. Заўважым, што ў Поўным зборы твораў у 9 тамах Янкі Купалы ёсць раздзел «Дарчыя надпісы», зыходзячы з каментарыяў да якога, можна зрабіць выснову адносна тоеснасці дадзеных паняццяў. Ёсць яшчэ адно магчымае абазначэнне дадзенага моўнага твора – аўтограф (у вузкім значэнні) (Марьин 2011). Тэрмін «інскрыпт» вядомы ў філалогіі з іншым значэннем – частка фармулыра візантыйскага ліста, знешні адрас (Антонова 2010, 154).

Паняцце ж а н р у, як добра вядома, узыходзіць да паэтыкі Арыстоцеля. У тэорыі літаратуры, фалькларыстыцы і рыторыцы яму прысвечаны тысячы старонак, аднак у паняццёвы апарат лінгвістыкі яно ўваходзіць у апошнія гады мінулага стагоддзя. Лінгвістычным – неабходным для асэнсавання ўсялякіх зносін – робіць гэта паняцце ўспрыманне жанру як з’явы не толькі мастацкай творчасці, а маўлення ўвогуле (Шмелева 2007, 62).

Прывядзём актуальную для дадзенага даследавання дэфініцыю тэрміна:

Жанр – гэта моўна-маўленчая адзінка, якая складаецца з комплексу жанрава-рэlevantных (г.зн. жанраўтваральных і частотных нежанраўтваральных) прыкмет, у лік якіх уваходзяць функцыянальна-мэтавая прыкмета, і, як правіла, матэрыяльныя (субстанцыянальныя) прыкметы, у тым ліку – субстрат (Лебедева 2011, 49)<sup>2</sup>.

Субстрат – на чым выкананы надпіс, зафіксаваны маўленчы твор – сапраўды важны параметр для адмежавання адных жанраў пісьмовага маўлення ад іншых. Так, наступны тэкст можна кваліфікаваць як інскрыпт, а не ліст, менавіта таму, што надпіс зроблены на фотаздымку, хоць разгляд мадэлі дадзенага тэксту ізалявана ад субстрату выклікаў бы сур’ёзныя сумненні ў абранай атрыбуцыі:

Мілы, дарагі, глыбокапаважаны М. В.! // Пасылаю Вам на памяць сякія-такія фотаграфіі. Не ў фотаграфіях справа – Вы дастойны таго, каб Вас любіць, паважаць, як дастойнага сына беларускага народа. // Якуб Колас. // 29/XI 1949 г. (Колас 2012, 370).

Базавая мадэль інскрыпту складаецца з наступных кампанентаў: інтэнсіфікатар (1) + фатычны маркёр (2) + найменне асобы (3) + уласна фатычны рэлятыў (4) + подпіс (5) + дата (6) + месца (7).

<sup>2</sup> Мы прымаем дадзенае, на наш погляд, максімальна абагульненае і карэктнае з гледзішча сістэмы ала-эмічнай тэрміналогіі (апазіцыі мова – маўленне) азначэнне, паколькі яно цалкам прыдатнае для аналізу феномена інскрыптаў. Сама ж праблема вызначэння інварыянта і варыянтаў адзінак камунікацыі патрабуе сістэматызацыі такіх паняццяў, як тэкст, жанр, дыкурс, маўленчы акт. Параўн. выказванні, якія яднае іх квінтэсэнцыяльны змет: «маўленне ж адліваецца толькі ў жанрах, і па-за жанрамі не можа быць асэнсавана і вывучана нават у першым набліжэнні» (Шмелева 2007, 62); «мова непасрэднаму назіранню і даследаванню недаступная. Можна вывучаць толькі працэсы гаварэння і разумення, г.зн. маўленчую дзейнасць, маўленне, і іх прадукты – тэксты» (Алифференко 2007, 3). Гэта першае ўдакладненне да прыведзенай дэфініцыі.

Другое ўдакладненне звязана з паняццем «натуральнага пісьмовага маўлення», якое фарміруюць пісьмовыя творы, што трапляюць да чытача без папярэдняй карэктарскай, рэдактарскай, цэнзарскай, паліграфічнай апрацоўкі – не ў «тыпаграфічна выкананым выглядзе» (Лебедева 2011, 12). Калі мы чытаем дарчы надпіс непасрэдна на фотаздымку ці кнізе, то маем справу з «кананічным» натуральным пісьмовым маўленнем, пытанне ж «натуральнасці – штучнасці» (непасрэднасці – апрацаванасці) у дачыненні да корпуса інскрыптаў у зборы твораў пакінем адкрытым.

Гэта максімальна поўная структура дадзенага жанру, але фактычны матэрыял паказвае, што некаторыя пазіцыі могуць заставацца незапоўненыя. Парадак кампанентаў можа вар'іравацца.

Маім (1) дарагім (2) Эміліі Барысаўне, Барысу Паўлавічу, Віцы Макарацэвым (3) на добры ўспамін (4) ад аўтара (5). // г. Масква (7). 14/02 1941 г. (6) (Колас 2012, 356); Viele (1) szanownemu i dragiemu (2) panu Janowi Obst (3) w dowód szczerej przyjaźni (4). Janka Kupala (5). Petersburg (7), 6/VI-13r. (6) (Купала 2003, 355); Глыбокапаважанаму (2) прафесару Е. Ф. Карскаму (3). // Якуб Колас (5). // 26/VII 1921 г. (6) г. Мінск (7) (Колас 2012, 341); Майму (1) дарагому (2) унучку Сяргею (3) ад дзеда. Якуб Колас. (5) // 19/X 1950 г. (6) (Колас 2012, 373); Жоржыку Сянкевічу (3) ад Якуба Коласа (5). // 13/IV 25 г. (6) (Колас 2012, 344); Алесю (3) Янка (5). 29.III.32 г. (6) (Купала 2003, 340); На памяць (4) Л. Дземяшэвіч (3) ад аўтара (5) (Колас 2012, 382); На ўспамін аб першым спатканні (4) у Мінску (7) (Купала 2003, 331); Якуб Колас. (К. М. Міцкевіч) (5) (Колас 2012, 341).

Інскрыпт – маўленчы твор невялікага аб'ёму, моцна клішыраваны. Структура дарчага надпісу (на ўзроўні назваў кампанентаў мадэлі) і яго стандартызаванасць збліжае гэты жанр з лістом, а менавіта з такімі часткамі фармуляра, як пратакол (вітальны комплекс) і эсхатакол (развітальны комплекс). Выбар моўных сродкаў, задзейнічаных як у эпістальярным тэксце, так і ў дарчым надпісе абумоўлены правіламі этыкетных паводзін. Нягледзячы на тоеснасць намінацыі кампанентаў мадэлі дарчага надпісу і пратакола і эсхатакола ліста, іх моўнае напаўненне або граматычная форма з'яўляюцца жанраўтваральнымі прыкметамі, хаця адзначаецца і агульнае. Разгледзім паслядоўна кампаненты мадэлі інскрыпту ў параўнанні з адпаведнымі паняццямі структуры ліста.

Адразу адзначым вельмі важную асаблівасць дарчага надпісу як асобнага жанру – а д р а с а т ы ў н ы к о м п л е к с, які ўтвараецца інтэнсіфікатарам, фатычным маркёрам, найменнем асобы, мае форму д а в а л ь н а г а к л о н у. І н т э н с і ф і к а т а р, ужывальны Якубам Коласам у інскрыптах, – займеннік «мой» – нячаста прадстаўлены. Адзначаны і такі своеасаблівы інтэнсіфікатар:

Дарагому другу д а к а н ц а м а і х д з ё н, любімай Алесі. // 22/III 1951 г. (Колас 2012, 373).

У дарчых надпісах Янкі Купалы, акрамя займенніка «мой», сустракаюцца інтэнсіфікатары:

На добрую памяць ш ч ы р а п а в а ж а н а м у, здольнаму мастаку т. З. Азгуру. Я. Купала. Менск, 12/III 026 г. (Купала 2003, 328).

В е л ь м і паважанаму слаўнаму Песняру Латвіі Я. Райнісу. Шчыра прыязны Янка Купала. Менск, 19/XI-26 г. (Купала 2033, 359).

У с і м і паважаемаму працаўніку на ніве Беларускай. Пану А. Луцкевічу на добрую памятку ад шчырага сэрца. Янук Купала. Вільня. 18/VIII-1909 г. (Купала 2003, 350).

Рэпертуар і колькасць ф а т ы ч н ы х м а р к ё р а ў не выяўляе спецыфікі інскрыптаў – гэта адзін, радзей два ганаратыўныя прыметнікі: «дарагі», «мілы», «глыбокапаважаны», «шаноўны», «слаўны», «паважаны» і да т.п.

На й м е н н е а с о б ы рэалізуецца ў наступных пазіцыях – этыкема-ва к а т ы ў і/або н е п а й м е н н ы з в а р о т <sup>3</sup> і/або і м я (імя, імя па бацьку прозвішча; ініцылы, прозвішча; імя, прозвішча). Актуальным з’яўляецца аналіз узусу в а к а т ы в а ў у беларускай мове, які плённа праводзіць якраз на матэрыяле ліставання і інскрыптаў. Выбар вакатыва залежыць ад традыцыі<sup>4</sup>, сацыяльна-статусных параметраў. У камунікатыўным рэпертуары Якуба Коласа і Янкі Купалы адзначаны наступныя беларускамоўныя вакатывы: «тав[арыш]», «дзядзька», «цётка», «пан», «пані»<sup>5</sup>. Падаецца магчымым аднесці да ліку вакатываў і звароты «сябра», «друг», «сабрат», «брат(-беларус)», «калега»<sup>6</sup>. Гольдзін так характарызуе сутнасць вакатываў (рэгулятываў):

У маўленні зваротаў-індэксаў сустракаецца шмат, і яны вельмі разнастайныя, бо гэта называнні, якія выступаюць у ролі зваротаў. Відаў рэгулятываў, канечне, менш: яны прыстасаваны да выражэння самых агульных адносін, этыкетная функцыя стала ў іх асноўнай. Некаторыя з рэгулятываў увогуле амаль не выкарыстоўваюцца як называнні. Напрыклад, словы «дружище», «старина», «браток», «голубчик» выступаюць звычайна толькі ў ролі зваротаў. Іншыя рэгулятывы знешне супадаюць з называннямі, але выразна адмежаваны ад іх паводле зместу: рэгулятыў «брат» зусім не прадвызначае, што адрасат – наш брат, гэтак жа як словам «таварыш» мы звяртаемся не абавязкова да сваіх сяброў (Гольдін 2009, 80).

<sup>3</sup> Паводле В. Гольдзіна, вакатывы – р э г у л я т ы в ы, а непайменныя звароты – і н д э к с ы (Гольдін 2009, 80).

<sup>4</sup> С. Важнік (2010) на матэрыяле ліставання вылучае тры традыцыі – інтэлігенцкую, савецкую і ўласна беларускую народную.

<sup>5</sup> Не як тэрміны роднасці і сваяцтва, а як рэпрэзентанты ўласна беларускай народнай традыцыі: «На добрую памяць ц ё т ц ы Алесі і д з я д з ь к у Аркадзю Смолічам ад Якуба Коласа. // Мінск. 11/V 1924 г.» (Колас 2012, 342); «Дарагому д з я д з ь к у Я. Дылу на памяць. Якуб Колас. // 17/IX 24 г. Тэатр, ложа № 6. 1-й спектакль. Муз. тэхнікум» (Колас 2012, 343). Параўн.: «На добрую памяць дарагому с я б р у Дылу. Якуб Колас. // 18/VIII 1921 г. г. Мінск» (Колас 2012, 341).

<sup>6</sup> Важнік, даследуючы беларускі эпістальны п. XX ст., адзначае, што «адметнае месца ў прыватнай сяброўскай камунікацыі займаюць ветлівыя звароты з кампанентамі «брат/сястра» і вытворнымі ад іх, дзе адпаведная пара абазначае не блізкіх сваякоў, а блізкіх сяброў» (Важнік 2013, 39). Даследчык таксама звяртае ўвагу на «факт выкарыстання этыкем з апелятывамі «сябар/сябры» ў статусна-арыентаваным (урадава-дыпламатычным) ліставанні беларусаў» (Важнік 2013, 42).

Блізка да абагульненых вакатываў стаіць практыка звяртацца да адрасата паводле пасады, звання (напрыклад, «прафесар», «палкоўнік», «кс.[ёндз]»), што можа дапаўняцца вакатывам або іншым непайменным зваротам:

Старшыні Савета Народных Камісараў БССР глыбокапаважанаму т. Я. Адамовічу. Якуб Колас. // Мінск. 9/XII 1925 г. (Колас 2012, 345); Вельмі паважанаму праф. І. Замоціну на добры ўспамін. Шчыра адданы Янка Купала. Менск, 28/X-27 г. (Купала 2003, 342); На ўспамін зямляку палкоўніку Леашэню. Я. К. // Ташкент. 3/XI 1942 г. (Колас 2012, 357).

Сярод частых непайменных зваротаў адзначаюцца тэрміны роднасці («сястра», «сястрыца», «сын», «пляменнік», «унук»). Іншыя намінацыі адрасата – паводле занятку («пясняр», «паэт»).

У інскрыптах уласна фатычныя рэлятывы выступаюць паказчыкамі жанру. Ужываюцца наступныя адмысловыя этыкетныя формулы: «на памяць», «на добрую памяць», «ад шчырага сэрца», «з братняй жычлівасцю», «на добры ўспамін», «на ўспамін», «на добрую і доўтую памяць», «на памяць і на напамінанне аб», «у надзеі, што», «на памятку», «афярую» («ахвярую»).

Подпіс часцей мае форму назоўнага склону, радзей ужываецца канструкцыя ад + Р.скл. Адрасатыўны комплекс і подпіс знаходзяцца на полюсах камунікатыўна-прагматычнай восі «адрасант – адрасат», таму залежна ад сітуацыі ў якасці подпісу ў дарчым надпісе выкарыстоўваецца не толькі імя (ці псеўданім), але і непайменнае абазначэнне асобы адрасанта: «ад аўтара» (на кнігах); «ад перакладчыка» (надпіс Якуба Коласа на кнізе А. Пушкіна «Палтава»); «ад аўтара-свёкра»; «ад дзеда Якуба»; «і ад Сяргея, і ад Якуба» (на фотаздымку, дзе Якуб Колас разам з С. Гарадзецкім), «ад дзядзькі Якуба» (адрасат – пляменнік), «ад вучаніка і паклонніка Я. Купалы» (В. Брусаву).

Подпіс можа пашырацца за кошт азначэння, што павышае яго прагматычную нагружанасць:

Міламу Пятру Глебку на памяць ад старога Якуба Коласа. // 8/VII 1945 г. (Колас 2012, 360); Маладому рэдактару ад старога паэта Купалы (Купала 2003, 365).

Указанне часу і/або месца дарэння (з пазіцыі адрасанта) суадноснае з рамкай ліста – пазначэннем даты і месца напісання ў пачатку або ў канцы ліста, толькі час і/або месца як складнікі інскрыпту размяшчаюцца бліжэй да канца (або апошняя пазіцыя, або папярэднічае подпісу). Своеасабліва, кантэкстуальна залежна выглядаюць удакладненні локусу, напрыклад:

Дарагому другу, Пятру Глебку. Якуб Колас. // 3/X 1951 г. Мінск, за сталом (Колас 2012, 375).

Сярод інскрыптаў вылучаюцца тэксты арыгінальнай будовы – з мадыфікацыяй базавай мадэлі, аналіз якіх важны, паколькі нешаблоннае выкарыстанне моўных сродкаў дазваляе ўсталяваць, падтрымаць і павысіць узровень зносін.

Структурна-колькасная мадыфікацыя адзначаецца ў выпадку ўжывання трох фатычных маркёраў, прычым адзін з фатычных маркёраў з'яўляецца арыгінальным, нетыповым у гэтай функцыі, таму ў такіх сітуацыях можна гаварыць і пра семантычную мадыфікацыю:

Міламу, дарагому, талантліваму І. П. Шамякіну. // Якуб Колас. // 23/VII 1952 г. (Колас 2012, 376).

Семантычная мадыфікацыя кампанентаў базавай мадэлі дазваляе не толькі маўленча аформіць дарэнне, засведчыць стаўленне адрасанта да адрасата, але і рэалізаваць дадатковую інтэнцыю шляхам увядзення нетыповай для этыкетных сродкаў адзінкі. Так, можна выказаць камплімент, пахвалу:

Дасканаламу, таленавітаму паэту – Пімену Панчанку на памяць. Якуб Колас. // 19/XII 1945 г. Мінск (Колас 2012, 360).

Дарагому Заіру Ісакавічу Азгуру, беларускаму маэстра-скульптару. Якуб Колас. // 25/VII 1949 г. (Колас 2012, 369).

Майму другу-памагатару Максіму Лужаніну на памяць. Якуб Колас. // 1/XII 1949 г. (Колас 2012, 370).

Моему дорогому бомбоубежышчу – Максу Зінгеру – Янка Купала. 23 июня 1941 г. (Купала 2003, 343).

Структурна-семантычнае пашырэнне базавай мадэлі адзначаецца тады, калі ў інскрыпт дадаецца «ўстаўка» – інфарматыўны кампанент ва ўласна фатычным рэлятыве:

Ігнасю на памяць аб Загібельцы, Падбярэжжы і Вусці. Я. Колас. // 24/XI 1937 г. (Колас 2012, 353).

Пінскаму краязнаўчаму музею – пра Палессе. Якуб Колас (Колас 2012, 382). Міламу Петрусу Глебку ў надзеі, што ён дасць чытача «Міхасёвых прыгодаў». Якуб Колас. // 5/XII 1935 г. (Колас 2012, 351).

Дарагому І. П. Шамякіну – вядзі наперад прозу. Якуб Колас. // 23/VII 1952 (Колас 2012, 376).

Милому Максу Эммануіловічу Зінгеру за прыют, за дружескае отношение – опекуну дорогому от сердца. Янка Купала (Купала 2003, 343).

Бывае выражаны рэфлексіўны кампанент, што маркіруе блізкія, сяброўскія зносіны:

Бы ў конь, ды з'ездзіўся. // Дорогому Сереже Городецкому. Якуб Колас.  
// Москва, 1946 г. 8/IV (Колас 2012, 361).

Інскрыпт можа пашырацца вершам-эпісталай, поруч з якім змешчаны дарчы надпіс, або мець вершаваную форму:

Мілы Міхасёк! // Адстану я, і час разлукі – // Неунікнёны час, // Ідзі ж, мой сын,  
пад жыцця гукі, // Што радавалі нас. // Няхай мяне не будзе ў свеце // Ну, што  
ж? аджыў час і памёр. // Але няхай дзьме добры вецер // І дзьме на наш касцёр.  
// Дарагому сыну, самаму лепшаму, адданаму другу на памяць ад бацькі. Якуб  
Колас. // 18/VII [19]46 г. (Колас 2012, 361).

Шкадую, дружа Колас, што тут цябе няма, // Ярчэй свяціла б сонца, мякчэй  
была б зіма. // Дзве тысячы кілометраў сягоння дзеляць нас, // Але што значыць  
вольным адлегласці і час (Купала 2003, 348).

Такім чынам, даследаванне інскрыптаў як аб'екта лінгвістыкі важнае таму, што пашырае і паглыбляе веды пра маўленчыя жанры, па-за якімі не магчымы зносіны на натуральнай мове. Гэтыя тэксты маюць вельмі стандартызаваную, клішыраваную будову (як правіла, адзін просты сказ з элімінараваным дзеясловам-выказнікам), аднак выпадкі варыяцый базавай мадэлі прагматычна маркіравання, і іх разгляд плённы для вывучэння спосабаў зрабіць камунікацыю больш эфектыўнай. Стандартнае напаўненне пазіцый базавай мадэлі дарчага надпісу – этыкетныя формулы, вывучэнне якіх актуальнае для сучаснай беларускай мовы. Важна ўлічваць, што ў інскрыптах, як і ў эпісталарыі прадстаўлены ідыястыль іх аўтара.

### Бібліяграфія

- Алефиренко, Н. Ф. (2007), Текст – дискурс – язык. В: Русская филология. Украинский вестник. 2–3, 3–7.
- Антонова, М. В./Никищенкова, Г. В. (2010), Формуляр древнерусского послания: Феодосий Печерский, его современники и последователи. В: Ученые записки Орловского государственного университета. 3/1, 154–161.
- Важник, С. А. (2010), Базавыя і індывідуальна-аўтарскія мадэлі ветлівых зваротаў беларусаў (на матэрыяле эпісталаграфіі канца XIX – сярэдзіны XX стст.). В: Мова і літаратура ў XXI ст.: актуальныя аспекты даследавання. Мінск, 4–8.
- Важник, С. А. (2013), Стылевызначальныя рысы нацыянальнай лістоўнай традыцыі. В: Працы кафедры сучаснай беларускай мовы. 12, 31–45.
- Гольдин, В. Е. (2009), Этикет и речь. Москва.
- Колас, Я. (2012), Збор твораў: у 20 т. Т. 20: Лісты (1954–1956 і недатаваныя), аўтабіяграфіі, дзённікі, інскрыпты. Мінск.

- КУПАЛА, Я. (2003), Поўны збор твораў: у 9 т. Т. 9. Кн. 1: Пераклады; эпістальная спадчына; дарчыя надпісы; «Расейска-беларускі слоўнік»; калектыўнае; службовыя і асабістыя дакументы; дадатак. Мінск.
- ЛЕБЕДЕВА, Н. Б./ЗЫРЯНОВА, Е. Г./ПЛАКСИНА, Н. Ю. и др. (2011), Жанры естественной письменной речи: студенческое граффити, маргинальные страницы тетрадей, частная записка. Москва.
- МАРЫН, Д. В. (2011), Автографы писателя как объект филологического исследования (на материале автографов В. М. Шукшина). В: Язык. Словеность. Культура. 3, 49–61.
- ШМЕЛЕВА, Т. В. (2007), Жанроведение? Генристика? Генология? В: Седов, К. Ф. (ред.), Антология речевых жанров: повседневная коммуникация. Москва, 62–67.